

COLOFON

BELGISCH HISTORISCH INSTITUUT ROME |
INSTITUT HISTORIQUE BELGE DE ROME

Via Omero 8 - I-00197 ROMA

Tel. +39 06 203 98 631 - Fax +39 06 320 83 61

http://www.bhir-ihbr.be

Postadres | adresse postale | recapito postale |
mailing address

Vlamingenstraat 39 - B-3000 leuven

Tel. +32 16 32 35 00

Redactiesecretaris | Secrétaire de rédaction |
Segretario di redazione | Editorial desk

Prof.dr. Claire De Ruyt [claire.deruyt@unamur.be]

ISSN 2295-9432

Forum Romanum Belgium is het digitale forum van het Belgisch Historisch Instituut te Rome, in opvolging van het Bulletin van het BHIR, waarvan de laatste aflevering nr. LXXVII van jaargang 2007 was.

Forum Romanum Belgium wil met de digitale formule sneller en frequenter inspelen op de resultaten van het lopend onderzoek en zo een rol spelen als multidisciplinair onderzoeksforum. Door de digitale formule kan een artikel, paper (work in progress) of mededeling (aankondiging, boekvoorstelling, colloquium enz.) onmiddellijk gepubliceerd worden. Alle afleveringen zijn ook blijvend te raadplegen op de website, zodat Forum Romanum Belgium ook een e-bibliotheek wordt.

Voorstellen van artikels, scripties (work in progress) en mededelingen die gerelateerd zijn aan de missie van het BHIR kunnen voorgelegd worden aan de redactiesecretaris prof.dr. Claire De Ruyt (claire.deruyt@fundp.ac.be). De technische instructies voor artikels en scripties vindt u hier. De toegelaten talen zijn: Nederlands, Frans, Engels en uiteraard Italiaans.

Alle bijdragen (behalve de mededelingen) worden voorgelegd aan peer reviewers vooraleer gepubliceerd te worden.

Forum Romanum Belgium est forum digital de l'Institut Historique Belge à Rome, en succession du Bulletin de l'IHBR, dont le dernier fascicule a été le n° LXXVII de l'année 2007.

La formule digitale de Forum Romanum Belgium lui permettra de diffuser plus rapidement les résultats des recherches en cours et de remplir ainsi son rôle de forum de recherche interdisciplinaire. Grâce à la formule digitale, un article, une dissertation (work in progress) ou une communication (annonce, présentation d'un livre, colloque etc.) pourront être publiés sur-le-champ. Tous les fascicules pourront être consultés de manière permanente sur l'internet, de telle sorte que Forum Romanum Belgium devienne aussi une bibliothèque digitale.

Des articles, des notices (work in progress) et des communications en relation avec la mission de l'IHBR peuvent être soumis à la rédaction: prof.dr. Claire De Ruyt (claire.deruyt@fundp.ac.be). Vous trouverez les instructions techniques pour les articles et les notices à Les langues autorisées sont le néerlandais, le français, l'anglais et bien entendu l'italien.

Toutes les contributions (sauf les communications) seront soumises à des peer reviewers avant d'être publiées.

Zijn Katholieken betere dienst- boden? *Dienstpersoneel in Katholieke en interculturele huis- houdens in Firenze, 1841.*

Christa Matthys

Onderzoeksvragen

Deze bijdrage onderzoekt verschillen in de arbeidssituatie van inwonende katholieke en joodse dienstboden bij Katholieke en Joodse meesters in drie Florentijnse wijken in 1841.

In kwalitatief historisch onderzoek naar dienstboden in Europa werd meermaals geopperd dat er onder Katholieken een positievere houding bestond ten opzichte van het beroep van dienstbode dan bij aanhangers van andere godsdiensten. Ook zijn er aanwijzingen dat katholiek dienstpersoneel bij werkgevers van andere religies en seculieren doorgaans een goede reputatie had. Deze potentiële verbanden tussen religie en dienstbodenschap kwamen in kwantitatieve studies nauwelijks aan bod. In het cijfermatig onderzoek naar dienstboden lag de nadruk immers zeer sterk op het verband tussen *life cycle service*, familiesystemen en socio-economische structuur.¹ Het concept *life cycle service* verwijst naar grootschalige tewerkstelling van jonge, on-

1 Deze relatie staat bijvoorbeeld centraal bij Ehmer, J. (1991) *Heiratsverhalten, Sozialstruktur, ökonomischer Wandel England und Mitteleuropa in der Formationsperiode des Kapitalismus*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht (Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft), 324p.; Laslett, P. (1977) 'Characteristics of the Western Family Considered over Time', *Journal of Family History*, 2 (2), 89-115; Hajnal, J. (1982), "Household Formation Patterns in Historical Perspective", *Population and Development Review*, 8 (3), 449-494; Szoltysek, M. (2009) 'Life cycle service and family systems in the rural countryside: a lesson from historical East-Central Europe' *Annales de Démographie Historique*, 1, 53-94.

gehuwde mannen en vrouwen als inwonende dienstboden in ruraal pre-industrieel Europa. De impact van religie bleef in dit soort onderzoek buiten beeld.

Dit artikel vormt een eerste aanzet om deze lacune op te vullen. Concreet onderzoek ik op basis van kwantitatieve gegevens of de werkomstandigheden van katholieke dienstboden verschilden van anderen in één specifieke context, namelijk Firenze in 1841. Ik exploreer dit onderwerp aan de hand van een eenvoudige en wijdverspreide bron, het status animarum. Op die manier wil ik niet enkel bijdragen aan het onderzoek naar differentiële werkomstandigheden van dienstpersoneel, maar de mogelijkheden tot uitgebreider en vergelijkend onderzoek aantonen.

Deze bijdrage maakt deel uit van een groter historische demografisch project dat peilt naar verschillende aspecten van life cycle service in Europa tijdens de 19de eeuw². In de klassieke betekenis heeft life cycle service enkel betrekking op ruraal, pre-industrieel Noordwest-Europa. Deze paper volgt echter de meer recente literatuur, waarin het fenomeen wordt bestudeerd in andere regio's en periodes en in vergelijking met andere verschijningsvormen van het dienstbodeschap.³ Zo komt in deze bijdrage ook niet-inwonend dienstpersoneel aan bod. In de loop van het ruimere project zal de impact van religie op verschillende aspecten van het dienen onderzocht worden. Omwille van het grote geografische bereik van dat project, zijn bronnen nodig die vergelijkend onderzoek mogelijk maken. Het status animarum bezit dit voordeel (zie verder). In dit artikel focus op enkele concrete indicatoren van de werkomstandigheden van mannelijke en vrouwelijke dienstboden bij katholieke en joodse werkgevers in Firenze. Ik onderzoek of katholieke dienstboden enkel bij katholieke meesters werkten of ook in joodse huishoudens. Ik vergelijk de werkomstandigheden van katholieke en joodse dienstboden en onderzoek of het een verschil maakt of de werkgever tot hetzelfde geloof behoorde als de werknemer. Als dienstbode beschouw ik elke werknemer die inwoonde bij zijn werkgever. De meest algemene term

waarmee deze personen werden aangeduid, zijn 'servitore/serva' en 'domestico/a', maar ook specifiekere beroepstitels kwamen voor. Daarnaast beschouw ik ook niet-inwonend personeel met gelijkaardige beroepen in een apart deel.

Vooraleer ik de werkomstandigheden van verschillende groepen dienstpersoneel beschouw, bespreek ik achtereenvolgens de gebruikte bron en de kwalitatieve literatuur omtrent katholieke dienstboden.

Het status animarum van 1841 in Firenze

Dit artikel maakt gebruik van informatie uit het status animarum van Toscane in 1841. Deze bron wordt bewaard in het Archivio di Stato in Firenze en bevat hetzelfde soort gegevens als een volkstelling, namelijk een doorsnede van een lokale bevolking, opgedeeld in huishoudens, op een bepaald moment in de tijd.⁴ Van ieder individu worden doorgaans de naam, geslacht, leeftijd, relatie tot het gezinshoofd en eventueel het beroep en plaats van herkomst en andere individuele eigenschappen vermeld. Censusgegevens hebben als nadeel dat ze erg statisch van karakter zijn. De telling biedt slechts een blik op de samenstelling van de populatie van één plaats op een bepaald moment in de tijd. Migratiebewegingen, een essentieel onderdeel van het dienstbodeschap, blijven daardoor bijvoorbeeld grotendeels buiten beeld. Dit minpunt weegt echter niet op tegen de grote beschikbaarheid in tijd en ruimte en de vergelijkbaarheid van de censusgegevens over lands- en tijdsgrenzen heen. Censusdata zijn uiterst geschikt voor comparatief onderzoek. Ingenieus gebruik van de gegevens kan het statische karakter bovendien grotendeels tenietdoen. Dat is precies wat deze bijdrage beoogt. Voor dit artikel selecteerde ik drie 'parochies' binnen de stad Firenze: San Giorgio Sulla Costa, Metropolitana en Università Israelica. Firenze had in 1841 ongeveer 80 000 inwoners. Zoals elders in Italië – zoals het vandaag op de kaart staat – bestond de overgrote meerderheid uit Katholieken, maar toch bezat deze Noord-Italiaanse stad een belangrijke joodse minderheid. De joodse gemeenschap in de stad is één van de oudste en grootste in het land. Vanaf de zestiende eeuw, leefden de meeste Joden in een getto, de Università Israelica. Ten tijde van Napoleon kende deze bevolkingsgroep een grondige emancipatie die uitmondde in de afschaffing van het getto

2 http://www.demogr.mpg.de/en/laboratories/historical_demography_892/projects/life_cycle_service_in_different_family_systems_during_the_19th_century_2650.htm

3 Bijvoorbeeld: Sarti, R. (2007) 'Criados, servi, domestiques, servants: for a comparative history of domestic service in Europe (16th-19th centuries)' *Obradoiro de historia moderna*, 16, 9-38.

4 http://www.archiviodistato.firenze.it/statocivile/percorsi_censimento.html

Christa Matthys, Zijn Katholieken betere dienstboden?

in 1848, het verkrijgen van het volledige burgerrecht door Joden en de bouw van een synagoge in 1882. Ten tijde van de telling van 1841 bestond het getto dus nog steeds en woonden de meeste Joden ook in deze wijk. Het stadsdeel werd als een 'normale' parochie behandeld en dus bestaat er net als voor alle Florentijnse parochies ook een apart status animarum voor. Ik verzamelde de volledige data van deze wijk, samen met die van twee Katholieke parochies. De eerste, San Giorgio sulla Costa lag aan de rand van het stadcentrum en werd voornamelijk bewoond door arbeiders en huishoudens uit de

lagere middenklasse. De tweede parochie, Metropolitana, ligt midden in de stad en omvat de parochie van de bekende Santa Maria del Fiore (duomo). Hier woonden degenen die behoorden tot de hoogste sociale groepen in Firenze.

Onderstaande tabel geeft een overzicht van de onderzoekspopulatie. Voor de duidelijkheid werden in de wijk Metropolitana de 24 huishoudens waarvan geen Katholiek aan het hoofd stond, weggelaten uit de analyse. Het gaat vooral om joodse huishoudens.

Tabel 1. Algemene kenmerken van de bevolking per wijk

	Università Israelica	San Giorgio sulla Costa	Metropolitana
Aantal inwoners	1706	1027	1949
% dienstboden in totale populatie*	14,71	2,53	16,16
Aantal huishoudens	309	219	530
Gemiddelde huishoudgrootte	5,52	4,69	3,68
% huishoudens met dienstboden	46,6	9,13	35,47
sex ratio dienstboden	38,67	36,48	47,89

* Enkel inwonende dienstboden. Niet-inwonende dienstboden worden verder behandeld.

In de joodse wijk en de Metropolitana-parochie bestond ongeveer 15% van de totale bevolking uit dienstboden, wat een erg hoog cijfer is. Meer dan een derde van de bevolking in deze parochies had minstens één inwonende dienstbode. In de Università Israelica is het cijfer het hoogst. In de parochie San Giorgio sulla Costa lag het percentage dienstboden dan weer erg laag en had ongeveer 10% van de huishoudens een inwonend personeelslid. Opvallend is verder dan in Metropolitana de gemiddelde huishoudgrootte kleiner was dan in de andere parochies en er iets meer mannelijke dienstboden waren ten opzichte van vrouwelijke, al blijven de dienstmeiden ook hier de overgrote meerderheid uitmaken.

Binnen deze drie wijken onderzoek ik de werkomstandigheden van Katholiek en niet-Katholiek dienstpersoneel. Het is daarbij van belang op te merken dat enkel binnen de Joodse wijk interreligieuze huishoudens voorkwamen. Het dienstbodenbestand in de twee parochies bestond uitsluitend uit Katholieken. Maar ook binnen het joodse getto vormden Katholieken de meerderheid (zie Figuur 1).

Binnen de joodse gemeenschap werd slechts een derde van de dienstboden uit de eigen groep gerecruteerd. Geheel verassend is dit niet aange-

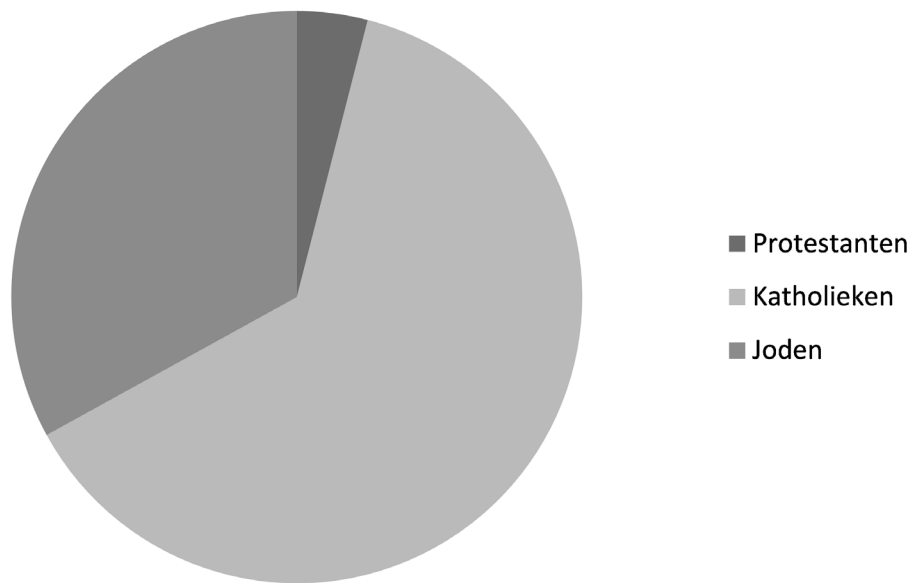
zien er binnen het joodse geloof culturele restricties bestonden voor (voornamelijk ongehuwde) Joden om als dienstbode te werken.⁵ Het betekent dus niet noodzakelijk dat joodse meesters de voorkeur gaven aan katholieke dienstboden. Er was gewoon minder joods dienstpersoneel voorhanden. Welke gevolgen dit had voor de werkomstandigheden van de verschillende beroepen, wordt onderzocht na het overschouwen van de kwalitatieve literatuur over katholieke dienstboden.

Kwalitatief onderzoek naar katholiek dienstpersoneel

In kwalitatief-historisch onderzoek naar dienstpersoneel werd regelmatig gesteld dat de eigenschappen van een goede dienstbode overeenstemden met die van een goede Katholiek. Van een inwonend personeelslid werden in hoofdzaak

5 Stampfer, S. (2010) *Families, Rabbis and Education. Traditional Jewish Society in Nineteenth-Century Eastern Europe*, Jerusalem: Littman Library of Jewish Civilization, 428p.

Figuur 1. Religieuze samenstelling dienstbodenbestand Universit  Israelica

gehoorzaamheid, ijver, loyauteit en discretie verwacht.⁶

Volgens de Amerikaanse socioloog Michael Carroll, werd de associatie tussen katholicisme en dienstbaarheid ook gelegd door Protestantse werkgeversgezinnen in Amerika tijdens de negentiende eeuw. Katholieke diensboden, meestal van Ierse origine, waren volgens hem erg populair omwille van hun *"willingness to accept authority and discipline, to monitor their own activities, to accept intense surveillance, to be reliable and diligent in their duties, and so forth"*.⁷ Desaniettemin kwam het tussen deze protestantse werkgevers en hun katholieke personeel regelmatig tot conflicten, waarin religie een belangrijke rol speelde. Ierse en Iers-Amerikaanse commentatoren *"regularly deployed servants as the foremost symbol of Ireland's suffering and (female) Ireland's ability to maintain a Catholic dignity throughout its privations"*.⁸ In de Iers-Amerikaanse context werd dus expliciet de link gelegd tussen dienen en het Katholieke geloof, zowel door tijdgenoten als door onderzoekers.

Voor Europa bestaat minder systematisch onderzoek naar de samenhang tussen religie en het dienstbodenschap, maar toch wordt bovenstaande link vaak impliciet aangenomen. Enkele auteurs onderzochten bijvoorbeeld sermoenen, heiligenlevens en katholieke pedagogische literatuur voor dienstboden in verschillende landen, zoals België, Spanje en Italië.⁹ Volgens deze studies evolueerde de figuur van die dienstmeid binnen de katholieke literatuur tussen de zeventiende en negentiende eeuw naar een ideaaltipe voor zowel traditionele, paternalistische arbeidsrelaties als voor de huisvrouw. Dit gebeurde uiteraard in reactie op sociale omwentelingen zoals de industriële revolutie en de groeiende *immoraliteit* van de samenleving (vruchtbaarheidsdaling, alcoholisme, etc.) waarvoor falende echtgenotes in grote mate verantwoordelijk werden gehouden. Beide evoluties tasten de hoekstenen van de katholieke samenleving aan: het klassenonderscheid en de complementaire rollen van mannen en vrouwen. Dit soort volkse literatuur was wijdverspreid in alle Katholieke gebieden in West-Europa. Bovendien werd vastgesteld dat

6 Matthys, C. (2012) *Sex and the city. Servants and diffusion of fertility decline in Flanders, 1830-1930* (Ongepubliceerde doctoraatsverhandeling, Universiteit Gent, VG Geschiedenis).

7 Carroll, M.P. (2007), *American catholic in the Protestant imagination*, Baltimore, p. 58.

8 Urban, A. (2009) 'Irish Domestic Servants, "Biddy" and Rebellion in the American Home, 1850-1900' *Gender & History*, 21(2), 263-286.

9 Pech, S. (2007) * tre domestique à Madrid au Siècle d'Or. Servir et vivre dans la Villa y Corte (1561-1700)*, Doctoraatsverhandeling, Sorbonne Paris ; Sarti, R. (2001), 'Telling Zita's tale: holy servants' stories and servants' history', in: R. Schulte en P. Hantzaroula (eds.) *Narratives of the servant*, Florence, 1-30 ; Vanderpelen, C. (2001) 'C'était mieux avant'. *Service, servantes et domestiques chez les écrivains catholiques belges de langue française (1918-1939)*, *Sextant. Revue du Groupe interdisciplinaire d'études sur les Femmes*, 15-16, 61-81.

de liberale burgerij – ondanks hun niet-religieuze ideologie – katholieke ideaalbeelden betreffende de ideale dienstbode maar al te graag navolgden.¹⁰ Als werkgevers waren zij immers gebaat bij onderdanige en gehoorzame dienstboden. In Brussel werden Vlaamse, katholieke dienstboden dan ook verkozen boven andere groepen.

Het is evenwel zo dat in het historische onderzoek bijna uitsluitend katholieke predikatie en dienstbodenhandboekjes werden onderzocht, wat de impressie creëert dat deze stichtende ideeën niet voorkwamen in andere religies. Historici Marybeth Carlson en Annie Poelstra gebruikten voor hun onderzoeken naar dienstboden in Nederland nochtans ook protestantse boekjes met raadgevingen voor dienstboden, maar beide maken in hun analyses van 'moralistische literatuur' geen duidelijk onderscheid met de katholieke geschriften.¹¹ Ook maken beiden geen vermelding van oplagen en verspreiding van dergelijk materiaal. Voor andere religies bestaat weinig tot geen internationaal beschikbaar onderzoek.

Samengevat kan gesteld worden dat de kwalitatieve onderzoeken naar dienstboden en religie in Europa vaak impliciet suggereren dat er onder Katholieken een relatief positieve houding bestond ten opzichte van het dienstbodenschap. Het is echter niet volledig duidelijk of er vanuit andere religies effectief minder opvoedende literatuur voor dienstboden werd geproduceerd, dan wel of deze bron al te zeer werd genegeerd in het onderzoek. Verder onderzoek is dus nodig om meer inzicht te verwerven in de relatie tus-

sen religie en dienstbodenschap. In deze bijdrage wordt een alternatieve aanpak voorgesteld, namelijk vertrekkend vanuit kwantitatief materiaal. Op basis van censusgegevens worden de werkomstandigheden van katholieke en andere dienstboden in drie wijken in Firenze in 1841 bestudeerd.

Katholieke versus niet-katholieke inwonende dienstboden

Op basis van het bestaand onderzoek bestaat nog geen duidelijkheid over hoe het aantal Katholieken binnen de bevolking de frequentie van dienstpersoneel in een regio beïnvloedde. De impact van religie op het dienstbodenschap kan echter ook op andere vlakken bestaan. In deze bijdrage focus ik op de verschillende werkomstandigheden van katholieke en niet-katholieke dienstboden. De grotere populariteit van katholiek dienstpersoneel, die wordt gesuggereerd in het kwalitatieve onderzoek, zou bijvoorbeeld kunnen betekenen dat katholieke dienstboden betere arbeidscondities genoten, maar kan zich evengoed vertalen in een veel breder tewerkstellingsveld.

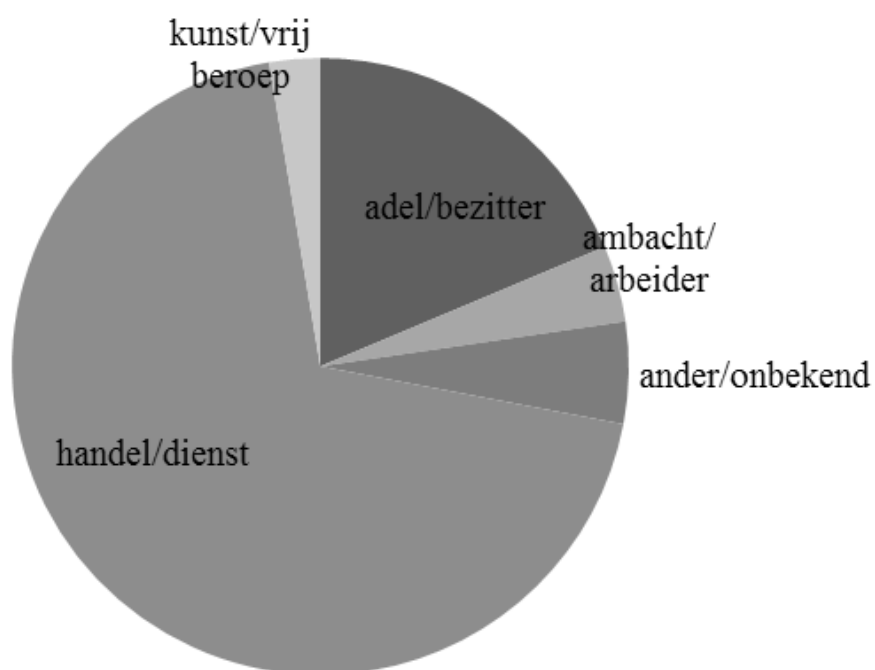
Voor de interpretatie van de resultaten in het vooreerst van belang na te gaan of de samenstelling van de werkgeverspopulatie verschilde voor de verschillende groepen inwonende dienstboden. Figuren 2 tot en met 5 stellen de beroeps-categorieën van de werkgevers visueel voor.

Uit deze grafieken blijkt dat de beroepsamenstelling van de werkgevers nogal verschilde per wijk. De meest heterogene werkgeverspopulatie wordt gevonden voor Metropolitana. De grote aandeel van werkgevers met een kerkelijke functie, verklaart wellicht de minder omvangrijke gezinsgrootte in deze wijk. In San Giorgio sulla Costa zijn de meeste dienstboden tewerkgesteld bij adellijken en ambachtslieden of arbeiders. Voor de Joodse wijk is het niet verwonderlijk dat de overgrote meerderheid van de werkgevers uit de handel- en dienstensector kwam. De meesten waren actief in het bankwezen. Wat echter belangrijk is voor dit onderzoek, is dat de beroepsamenstelling van de werkgevers nauwelijks verschilde voor joodse en katholieke dienstboden. Enkel mensen die leven van hun eigendom (adel/bezitter) zijn iets talrijker wanneer het om Joodse dienstboden gaat. Maar in het algemeen is het niet zo dat er binnen bepaalde beroepsgroepen een voorkeur bestond voor joodse dan wel katholieke inwonende werknemers.

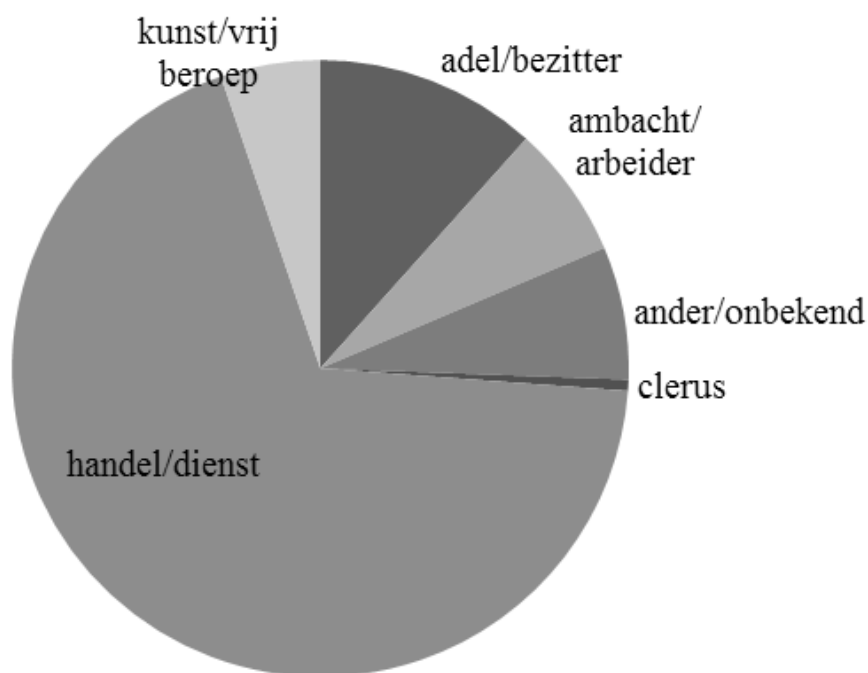
10 Piette, V. (2000) *Domestiques et servantes. Des vies sous condition. Essai sur le travail domestique en Belgique au 19e siècle*, Brussels: Académie royale de Bruxelles, 521p.

11 Carlson, M. (1997) *Domestic Service in a Changing City Economy: Rotterdam, 1680-1780*, Ann Arbor: UMI, 270p.; Poelstra, J. (1996) *Luiden van een andere beweging: huishoudelijke arbeid in Nederland 1840-1920*, Amsterdam: Het Spinhuis, 402p.

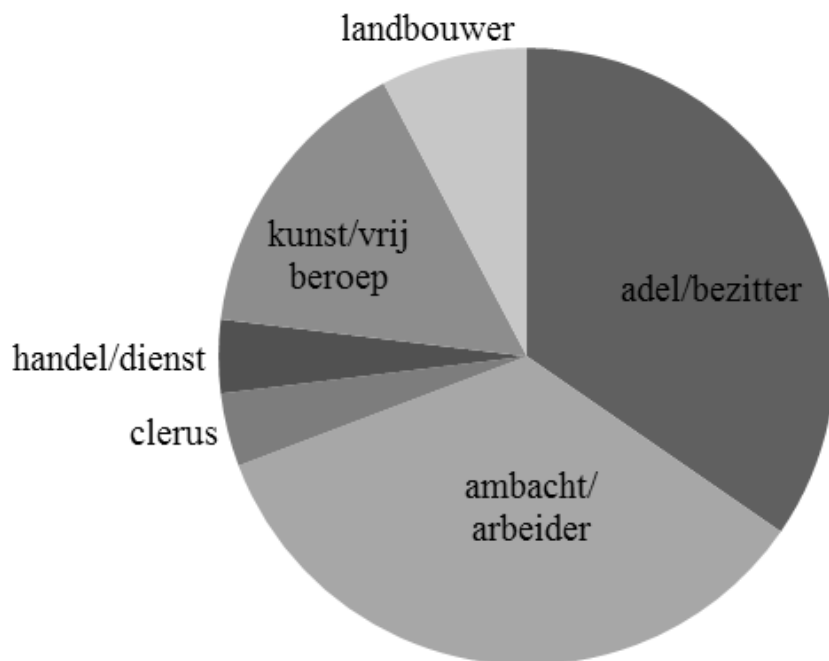
Figuur 2. Beroep werkgevers joodse dienstboden Università Israelica

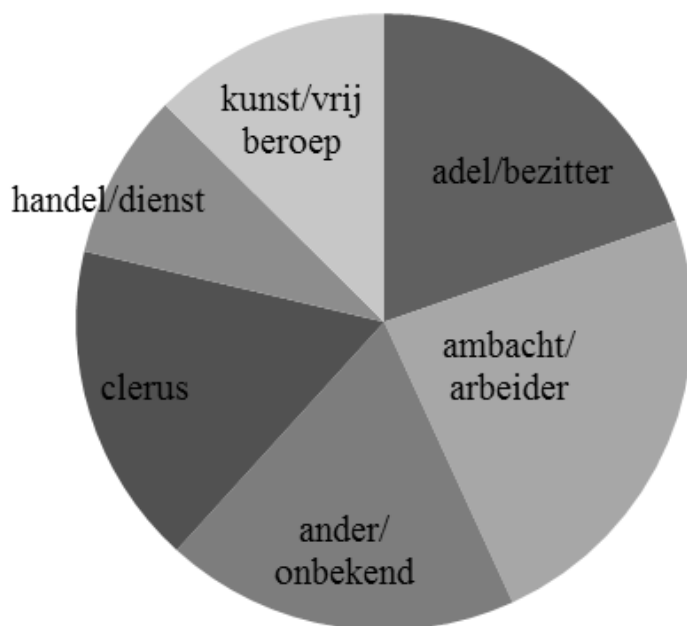
Figuur 3. Beroep werkgevers katholieke dienstboden Università Israelica

Figuur 4. Beroep werkgevers San Giorgio sulla Costa

Figuur 5. Beroep werkgevers Metropolitana

Het meten van arbeidsomstandigheden op basis van censusdata is niet evident. Tellingsgegevens geven daarover immers geen concrete informatie. Toch is het mogelijk de status van verschillende groepen dienstboden te vergelijken aan de hand van de algemene persoonseigenschappen in het status animarum. Ik maak daarbij onderscheid tussen mannen en vrouwen. Uiteraard staan in praktijk deze factoren met elkaar in verband, daarbij wordt in de interpretatie rekening gehouden.

Ten eerste kan leeftijd gebruikt worden als een indicator van het handelingsvermogen van een individu. In historisch-demografische onderzoeken naar het fenomeen *leaving home* – de leeftijd waarop en omstandigheden waarin adolescenten het ouderlijk huis verlaten – wordt leeftijd gebruikt om te meten hoe vrijwillig de intrede in het beroep van dienstbode was (Bras 2004). Hoe jonger een dienstbode zijn/haar carrière startte, des te waarschijnlijker was het dat dit gebeurde onder druk van de ouders en/of gedreven door

Tabel 2. Katholiek en niet-Katholiek mannelijke dienstpersioneel in Firenze

	Università Israelica, Joods	Università Israelica, Kath.	San Giorgio sulla Costa	Metropolitana
Aantal	26	44	7	102
Leeftijd				
Gemiddeld	31,96	34,84	29,68	33,87
Standaard afwijking	13,15	14	11,36	12,79
Burgerlijke staat (%)				
Ongehuwd	89,9	54,55	85,71	80,39
Gehuwd	11,1	43,18	14,92	14,71
Verweduwd	0	2,27	0	4,9
Geletterdheid (%)	80,77	52,27	71,43	58,82
Geen inwonende collega's (%)	3,85	11,36	14,29	17,65
Functie (%)				
Dienstbode/domestiek	14,81	68,18	28,57	68,63
Leerling	11,11	4,55	42,86	12,75
Ober	48,15	18,18	14,29	5,88
Kok	14,81	9,09	14,29	4,9
Ander gespecialiseerd	7,4	0	0	7,84

armoede. Een jongere gemiddelde leeftijd wordt hier dus geïnterpreteerd als een minder gunstige arbeidssituatie.

Ten tweede is de burgerlijke staat van de dienstbode een interessante variable, vooral voor vrouwen. Weduwen die als dienstmeid de kost verdienden, bevonden zich meestal niet in een gunstige situatie.¹² Gehuwde dienstboden kwamen in het zuiden van Europa meer voor dan in de noordelijke kontreien.¹³ Ook stonden in verschillende Italiaanse steden heel wat personen als dienstpersioneel geregistreerd, terwijl zij niet in het gezin van hun werkgever inwoonden. Het is niet mogelijk in detail na te gaan hoe de leefomstandigheden van gehuwde dienstboden die bij hun meester inwoonden verschilden van degenen die zelfstandig woonden, maar beide groepen worden in de analyse opgenomen.

Een derde factor is het al dan niet hebben van collega's. Dienstboden die als enige personeelslid tewerkgesteld waren hadden over het algemeen meer en zwaardere taken en langere werkuren dan zij die deel uitmaakten van een uitgebreid personeelsbestand.

Ten vierde geeft het percentage geletterden binnen elke groep een idee van het sociaal kapitaal van de tewerkgestelden. In de bron werd vermeld of iemand kon lezen en/of schrijven. Van zodra iemand tot een van de twee in staat was, beschouwde ik deze persoon als geletterd.

Tenslotte kan naar de specifieke beroepstitel worden gekeken. Veralgemeend kan gesteld worden, dat knechten meer productieve arbeid verrichtten en meiden verzorgende en huishoudelijke taken. Maar voor beide geslachten bestond een zekere hiërarchie binnen het dienstbodebestand. Een belangrijk verschil tussen doorsnee mannelijke dienstboden en leerlingen/gezellen was dat het de laatste bij wet verboden was huishoudelijke taken te verrichten naast hun

12 De Langhe, S.; Mechant, M. en Devos, I. (2011) 'Regionale verschillen in het leven van ongehuwde moeders op het platteland in de Zuidelijke Nederlanden, 1730-1846' *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis*, 8(1), 2-28.

13 Sarti, 2007.

gewone dagtaak.¹⁴ Gezellen bezaten daardoor een meer benijdenswaardige positie. Daarnaast bestonden specifieke taken die beperkt waren tot een *elite* onder de dienstboden, zoals het beroep van sommelier. Onder de vrouwelijke dienstboden behoorden kokkinnen en gouvernantes bij de geprivilegieerde groepen. Hun lonen lager hoger dan die van het andere personeel en gouvernantes hadden bovendien een opleiding genomen.

De resultaten voor mannelijke dienstboden worden weergegeven in Tabel 2. De eerste kolom bevat informatie over het Joods dienstpersoneel in de Università Israelica, de tweede kolom betreft Katholieke knechten in diezelfde wijk. Zoals eerder gesteld zijn alle dienstboden in de twee parochies Katholiek.

Eerst en vooral is duidelijk dat de cijfers voor San Giorgio sulla Costa erg laag liggen; er zijn slechts 7 mannelijke inwonende dienstboden. De resultaten worden daarom buiten beschouwing gelaten.

De gemiddelde leeftijd van de dienstboden ligt vrij hoog vergeleken met andere Europese regio's. In noordelijker streken van Europa waren de meeste dienstboden tussen 15 en 30 jaar oud. De standaard afwijking geeft de variatie in leeftijden weer. Die is voor alle groepen groot, wat er op wijst dat mannen van meer uiteenlopende leeftijden in Firenze als dienstbode werkten. Er lijkt weinig relevant onderscheid te bestaan tussen de wijken en tussen dienstboden van verschillend geloof.

Hoewel de meeste knechten ongehuwd waren, komt overal toch meer dan een tiende gehuwd inwonend personeel voor. Wat bijzonder in het oog springt is dat Katholieke dienstboden die in de Joodse wijk werkten veel vaker gehuwd waren dan in de andere groepen. In de meeste gevallen woonden de echtgenote en kinderen van deze individuen niet in hetzelfde werkgeversgezin. De 43% personen in dit geval bevonden zich dus in een weinig benijdenswaardige positie.

Bij de beschouwing van geletterdheid, is duidelijk dat Joodse dienstboden een veel hogere graad van geletterdheid bezitten dan de Katho-

lieke dienstboden. Dit reflecteert een algemene trend in de bevolking. Een ander belangrijk verschil tussen de Joodse dienstboden en de anderen is dat zij minder vaak als enige inwonende dienstbode werken. Beide factoren lijken erop te wijzen dat de werkomstandigheden van Joodse dienstboden over het algemeen iets beter waren dan die van Katholieke dienstboden, los van de religie van hun werkgevers. Dat wordt bevestigd wanneer we kijken naar de functieomschrijvingen die in de bron worden gegeven. Terwijl de Katholieke personeelsleden in de Joodse wijk en in Metropolitana voor meer dan tweederde als ongekwalificeerde 'servo' of 'domestico' staan opgetekend, geldt dat slechts voor een kleine 15% van de Joodse dienstboden. Het grootste deel van die laatste groep werkte als ober.

Samenvattend lijkt het er dus op dat bij het mannelijk inwonend dienstpersoneel de Katholieken over het algemeen een minder gunstige positie hebben. Daarbij is het van weinig belang of ze bij een Katholieke of Joodse werkgever werkten. Enkel wat betreft burgerlijke staat is er een onderscheid, maar het is mogelijk dat Katholieke werkgevers eerder gehuwde knechten in dienst namen die niet in het werkgeversgezin kwamen inwonen (zie E).

De gegevens voor de vrouwen in Tabel 3 laten meer variatie zien.

Opnieuw ligt de gemiddelde leeftijd van dienstmeiden en de leeftijdsspreiding hoog. Toch valt het op dat Katholieke dienstmeiden die bij Joodse gezinnen werken de laagste leeftijd hebben. Daarenboven lag ook het percentage gehuwde dienstmeiden in deze groep hoger dan bij de drie andere groepen. Weer gaat het om personen van wie de echtgenoot en eventuele kinderen niet in hetzelfde gezin wonen. Er zijn over het algemeen wel duidelijk minder vrouwelijke gehuwde personeelsleden dan mannen. Wel zijn er meer weduwen, vooral onder Joodse dienstboden en bij zij die in San Giorgio sulla Costa bij hun werkgever inwoonden.

De geletterdheid vertoont een merkwaardig resultaat: niet enkel ligt die hoger voor Joodse dienstmeiden dan voor Katholieken in de Università Israelica en in Metropolitana, maar ook de meiden in San Giorgio sulla Costa hebben een hogere geletterdheid. Een mogelijke verklaring ligt in een hoge aantal weduwen, die wellicht door het overlijden van hun echtgenoot geen beter perspectief hadden dan zich als dienstmeid

14 Fauve-Chamoux, A. (2005) 'Introduction', in: A. Fauve-Chamoux (ed.) *Domestic Service and the Formation of European Identity Understanding the Globalization of Domestic Work, 16th-21st Centuries*, Bern: Peter Lang, 1-11; Ehmer, 1991.

Tabel 3. Katholiek en niet-Katholiek vrouwelijk dienstpersoneel in Firenze

	Università Israelica, Joods	Università Israelica, Kath.	San Giorgio sulla Costa	Metropolitana
Aantal	51	130	19	213
Leeftijd				
Gemiddeld	33,41	29,85	33,42	36,87
Standaard afwijking	15,14	12,29	15,19	14,73
Burgerlijke staat (%)				
Ongehuwd	81,25	76,92	73,68	86,38
Gehuwd	6,35	12,31	5,26	6,57
Verweduwd	16,67	10,77	21,04	6,57
Geletterdheid (%)	54,17	15,38	57,89	21,13
Geen inwonende collega's (%)	13,73	46,15	73,68	48,83
Functie (%)				
Dienstbode/domestiek	6,25	68,46	78,95	59,15
Serveerster	54,17	18,46	5,26	37,09
Kokkin	33,33	2,31	0	2,35
Gouvernante/onderwijzeres	12,5	0	5,26	0
Voedster	0	10,77	10,52	1,41

te verhuren, maar mogelijk voorheen wel andere jobs uitoefenden. Het laagste cijfer geletterden vinden we bij de Katholieke dienstmeiden in de Joodse wijk.

Er waren heel wat meer vrouwen die als enige dienstbode werkten dan mannen, maar opnieuw ligt het percentage het laagst bij het Joodse personeel. In San giorgio sulla Costa ligt het cijfer het hoogst, wat te wijten is aan het feit dat de werkgevers daar over het algemeen minder welvarend waren dan in de andere twee wijken.

Kijken we tenslotte naar de specifieke functies, dan is opnieuw het grote onderscheid tussen Joodse en Katholiek dienstpersoneel bijzonder opvallend; de overgrote meerderheid van de Katholieke meiden krijgen geen verdere kwalificatie in de bron, terwijl dat voor nauwelijks 6% van de Joodse dienstmeiden geldt. De meesten onder hen zijn serveersters of kokkinen. Binnen de Joodse wijk is het bovendien opvallend dat enerzijds gouvernantes nooit Katholiek waren en anderzijds voedsters nooit Joods. Ook opmerkelijk is het lage percentage voedsters in de rijke parochie, Metropolitana. Maar zoals eerder aangetoond bestond een aanzienlijk deel van de

werkgeverspopulatie hier uit clerici, wat mogelijk een impact heeft op dit lage cijfer.

Samenvattend kan gesteld worden dat bij de mannelijke inwonende dienstboden, de situatie van de Joden over het algemeen iets gunstiger lijkt dan van de Katholieken. De religie van de werkgever schijnt daarbij van minder belang te zijn, behalve wat betreft burgerlijke staat. Ook bij de vrouwen vertonen de katholieke meiden globaal genomen minder goede arbeidsomstandigheden dan hun joodse collega's. Bij hen lijkt er bovendien een bijkomend onderscheid te bestaan; vooral de werkneemster in intetrreligieuze huishoudens blijken een kwetsbare groep. Dit kan niet te wijten zijn aan een andere samenstelling van de werkgeversgroep, zoals bleek uit Figuur 2 en 3.

De interpretatie van de gegevens wordt bemoeilijkt doordat in de Italiaanse steden een aanzienlijke bevolkingsgroep als dienstbode in de bronnen staan opgetekend, zonder dat zij bij een werkgever inwonen.¹⁵ Bijgevolg is ook niet gekend wie dan wel hun werkgever was, wat

15 Sarti, 2007.

Tabel 4. Niet-inwonend mannelijk dienstpersoneel - gezinshoofden

	San Giorgio sulla Costa
Aantal	34
Leeftijd	
Gemiddeld	39,53
Standaard afwijking	9,29
Burgerlijke staat (%)	
Ongehuwd	11,76
Gehuwd	88,24
Geletterdheid (%)	56,3
Functie (%)	
Dienstbode/domestiek	23,53
Leerling	29,41
Kok	26,47
Ander gespecialiseerd	20,59

betekent dat bovenstaande resultaten met de nodige omzichtigheid moeten worden benaderd. Om toch enigzins aan dit probleem tegemoet te komen, besteed ik in de volgende paragraaf nog aandacht aan niet-inwonende dienstboden.

Niet- inwonende dienstboden

Van de drie bestudeerde parochies, kwamen vooral in San Giorgio sulla Costa dienstboden met een zelfstandig huishouden voor. Bij 17.81% van de huishoudens in deze parochie stond een dienstbode aan het hoofd. In deze paragraaf onderzoek ik enkele eigenschappen van de 34 mannelijke gezinshoofden in deze categorie. De vijf vrouwelijke gezinshoofden werden wegens het kleine aantal buiten beschouwing gelaten. De gegevens zijn samengevat in Tabel 4. Het gaat uitsluitend om Katholieken.

De gemiddelde leeftijd van niet-inwonende dienstboden ligt hoger dan die van de verschillende groepen inwonende katholieke knechten. De standaardafwijking is iets kleiner, wat er op duidt dat het inderdaad vooral oudere dienstboden zijn die zelfstandig wonen. Bovendien gaat het in hoofdzaak om gehuwden, die eventueel met kinderen samenwonen. De inwonende personeelsleden hadden meestal hun gezin niet bij zich. Dat wijst erop dat inwonen als dienstbode na het huwelijk een weinig benijdenswaardige positie was. Dit kwam het meest voor bij katholieke dienstboden in de joodse wijk. De meesten verkozen wellicht zich zelfstandig te vestigen.

De geletterdheid ligt niet hoger dan bij de inwonende groepen, maar wat betreft de voornaamste functies vallen wel opmerkelijke verschillen te noteren. Ongekwalficeerde dienstboden waren duidelijk minder frequent dan bij inwonende Katholieken. Er was meer variatie in functieomschrijvingen. De meeste gespecialiseerden waren koetsiers. Enigzins verassend is dat bijna een derde als leerling opgetekend staat, iets wat men eerder bij jongere groepen zou verwachten. Ook deze functieverdeling doet vermoeden dat op zichzelf wonende dienstboden er iets beter aan toe waren dan zij die bij hun meester gehuisvest waren. Enige voorzichtigheid bij deze cijfers is evenwel opnieuw geboden: ik selecteerde enkel beroepstitels die ook bij inwonende dienstboden voorkwamen. Mogelijk werden bepaalde andere functies van niet-inwonende arbeiders ook als dienstbodeschap gepercipieerd.

Conclusie

Dit artikel omvatte een eerste verkenning in kwantitatief onderzoek naar de relatie tussen religie en dienstbodeschap. Gestoeld op suggesties uit het kwalitatieve onderzoek werd vooral gezocht naar verschillen in werkomstandigheden tussen katholieke en niet-katholieke dienstboden. Ik onderzocht één concrete casus, namelijk Firenze in 1841. Er werd gebruik gemaakt van een wijdverspreide doch eenvoudige bron binnen het historisch demografisch onderzoek, het status animarum.

De resultaten tonen aan dat er weldegelijk verschillen bestonden in de arbeidssituatie van katholieke en niet-katholieke dienstboden. De Katholieken waren er over het algemeen iets minder goed aan toe. Bovendien speelde ook de religie van de werkgever een rol. Katholiek dienstpersoneel bij joodse families had de minst gunstige perspectieven.

Toch dient men omzichtig om te gaan met de resultaten, niet alleen door de beperkingen van de gebruikte bron, maar ook omdat dit exploratief artikel slechts een specifieke casus behandelt. Firenze bestond op de joodse minderheid na, nagenoeg uitsluitend uit Katholieken. In lokale contexten met meer religieuze heterogeniteit kunnen andere mechanismen spelen en andere uitkomsten worden bekomen. Desondanks toonde gelijkaardig onderzoek voor de Poolse stad Olawa, met een gemengde populatie van Katholieken, Protestanten en Joden, aan dat Katholieken ook daar minder goede posities bekleedden.¹⁶ Aan de hand van censusdata bestaan verdere vergelijkingsmogelijkheden, mits men zich vergewist van de eigenheden gelinkt aan elke specifieke casus (zoals het al dan niet voorkomen van inwonende dienstboden). In het bredere project waar deze paper deel van uitmaakt, zal daarop verdergebouwd worden.

---

16 Matthys, C. (2012) 'Are Catholics better servants? Catholic servants in cross-cultural households across Europe during the long nineteenth century', Social Science History Association Meeting, Vancouver, 1-4 November 2012.